

УДК 908(477.64-751.3):94(477)''1648/179''(045)

МАТЕРІАЛИ АРХІВУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ХОРТИЦЯ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСІВ ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ В КОНТЕКСТІ КОЗАЦЬКОЇ
ІСТОРІЇ

Олена Пачковська,

в.о. завідувача відділу історії

Національного заповідника

«Хортиця»

<https://orcid.org/0009-0001-1954-082X>

У статті проаналізовано матеріали архіву Національного заповідника «Хортиця» як важливе історичне джерело для вивчення процесів формування національної самосвідомості українців у контексті осмислення козацької минушини. Розкрито інформаційний потенціал архівних документів, що відображають наукову, освітню та культурно-просвітницьку діяльність заповідника, спрямовану на збереження та інтерпретацію історико-культурної спадщини Запорозжжя, а також показано їх значення для дослідження механізмів історичної пам'яті. Визначено основні напрями формування архівних фондів, а також продемонстровано, яким чином ці матеріали дають можливість простежити еволюцію уявлень про козацьку добу як символ національної ідентичності та державотворчих традицій.

Ключові слова: Національний заповідник «Хортиця», архів, козацтво, національна самосвідомість, історична пам'ять, джерела.

The article analyzes the archival materials of the National Reserve "Khortytsia" as an important historical source for studying the processes of shaping Ukrainian national consciousness in the context of interpreting the Cossack past. The informational potential of archival documents reflecting the scholarly, educational, and cultural-enlightenment activities of the Reserve aimed

at preserving and interpreting the historical and cultural heritage of Zaporizhzhia is examined, as well as their significance for investigating the mechanisms of historical memory. The main directions of the formation of the archival collections are identified, and it is demonstrated how these materials make it possible to trace the evolution of perceptions of the Cossack era as a symbol of national identity and state-building traditions.

Keywords: National Reserve «Khortytsia», archive, Cossacks, national consciousness, historical memory, sources.

Проблематика історичної пам'яті та культурної спадщини у сучасних гуманітарних дослідженнях активно розвивається в контексті теорій колективної пам'яті, публічної історії та музейної комунікації. Наукові пошуки в цій царині в останні десятиліття набули нового дихання завдяки поєднанню класичних концепцій із сучасними інтерпретаціями, що враховують соціокультурні зміни і вплив цифрових медіа.

Засадничі теоретичні основи були закладені М. Гальбваксом який визначив пам'ять, як соціальний феномен, пов'язаний із колективною ідентичністю та збереженням історичного досвіду [42]. Ці фундаментальні ідеї розвивають і конкретизують сучасні дослідники, наприклад, Я. Ассман, який ввів поняття культурної пам'яті, як сукупності символів, текстів і ритуалів, що забезпечують збереження минулого у сучасності [39]. У своїх працях І. Карп демонструє, що музеї часто є полем культурних конфліктів і переговорів, що нагадує про динамічний характер спадщини та її багатовимірність [46]. А. Гюссен у своїй праці підкреслює роль медіа як простору формування суспільної пам'яті, де відбуваються процеси конструювання та забуття, що особливо актуально в умовах політичних трансформацій і конфліктів [44]. Його підходи дозволяють глибше зрозуміти, як цифрові платформи та соціальні мережі впливають на рецепцію історичних об'єктів, зокрема музеїв і заповідників. Питання локалізації пам'яті в конкретних «місцях пам'яті» ґрунтовно розглянуті у працях

П. Нора, що мають вирішальне значення для аналізу функціонування історичних заповідників як сакралізованих просторів [47]. У контексті музеєфікації культурної спадщини важливі дослідження П. Басу і Т. Беннета, які аналізують музей як інститут влади, знання та ідентичності в сучасному світі. Вони наголошують, що музеї і заповідники виступають не лише як простори збереження матеріальної спадщини, а й як активні учасники культурних і політичних процесів [40; 41]. Це особливо важливо при вивченні діяльності заповідника «Хортиця» – простору з багат шаровою історією та значенням для українського національного дискурсу. З огляду на просторовий вимір пам'яті, збірка під редакцією С. Хоельшера і Д. Олдермана [43] висвітлює взаємозв'язок між географією і пам'яттю, що дозволяє розглядати Хортицю як «місце пам'яті» з усіма його сакральними та символічними функціями. Особливо актуальним у наш час є дослідження Е. Джелін [45], яка розглядає пам'ять у контексті постконфліктних суспільств, що безпосередньо резонує з українською сучасністю та надає вагомі аргументи для аналізу змін у сприйнятті Хортиці на тлі політичних викликів. Нарешті, теорія спадщини Л. Сміт [48] розкриває механізми використання культурної спадщини для побудови ідентичності і політичних проєктів, що важливо врахувати у дослідженні ролі Хортиці як символу національної пам'яті та вивченні проблематики формування національної самосвідомості.

Особливе місце соціокультурному просторі України посідає історія українського козацтва – як феномен, що став одним із провідних чинників національного міфу та символом боротьби за волю. У контексті викликів і загроз сьогодення, зокрема війни та спроб знищення української культурної самобутності, осмислення історії набуло не лише академічного, але державотворчого значення. Усвідомлення національної ідентичності та формування спільної історичної пам'яті стало одним із чинників національної безпеки, а відтак – важливою складовою гуманітарної політики

[30, с. 72]. У цьому контексті особливого значення набуває діяльність Національного заповідника «Хортиця», який виступає не лише як пам'яткоохоронна установа, але й як культурно-освітній центр, що зберігає пам'ять про козацтво і одночасно стає майданчиком формування сучасної національної ідентичності.

Метою дослідження є комплексне вивчення архівних матеріалів Національного заповідника «Хортиця» як джерела, що відображає процеси формування національної самосвідомості українців у контексті осмислення козацької історії. Дослідження спрямоване на виявлення змістового та інформаційного потенціалу архівних фондів заповідника, визначення їх ролі у збереженні, інтерпретації й репрезентації козацької спадщини, а також на аналіз впливу архівних документів на формування сучасного історичного наративу та ідейно-культурних засад української ідентичності. Дослідження базується на принципах історизму, системності та міждисциплінарності, що забезпечують цілісне осмислення архівних матеріалів як джерела історичної пам'яті. Використано джерелознавчий і контент-аналіз для класифікації документів і визначення тематичних напрямів, порівняльно-історичний метод – для зіставлення архівних свідчень із загальнонаціональними тенденціями осмислення козацької спадщини, а також наративний підхід, який дає змогу простежити еволюцію інтерпретацій козацької тематики в науковому й культурному просторі.

Джерельну базу становлять матеріали архіву Національного заповідника «Хортиця», які охоплюють широкий спектр документів, що відображають діяльність установи від часу її створення у 1960 рр. і до сьогодення. Вони містять адміністративно-управлінську, науково-дослідну, фондову, реставраційну та експозиційно-виставкову документацію, частина якої безпосередньо пов'язана з дослідженням, збереженням і популяризацією козацької спадщини. Серед важливих джерел архіву варто виділити документи наукових звітів експедицій (археологічних, етнографічних,

історико-краєзнавчих), що документують процеси вивчення пам'яток доби запорозького козацтва, зокрема на о. Хортиці та прилеглих територіях. Окрему важливу групу становлять матеріали музейного будівництва, включно з концепціями експозицій, сценаріями виставок, каталогами колекцій, фото- та графічними матеріалами, які відображають як етапи формування образу козацтва у музейному просторі, так і організацію діяльності заповідника в цілому. До цінних джерел також належать кореспонденція та службові листи співробітників заповідника, протоколи засідань науково-методичних рад, звіти про реставраційні роботи, описи об'єктів культурної спадщини, а також документи з організації наукових конференцій, що були проведені на Хортиці. Ці матеріали дозволяють простежити не лише науковий, але й ідеологічно-культурний вимір діяльності заповідника як осередку формування українського національного історичного наративу. Інформаційне доповнення становлять фотографії, креслення, карти, макети експозицій, а також матеріали усних історій (спогади дослідників, музейників, учасників проєктів), що розкривають процеси творення візуального образу козацтва як символу державності. Таким чином, джерельна база статті дозволяє розглядати матеріали наукового архіву як інформаційний простір формування національної свідомості через осмислення та репрезентацію козацької історії у науковому та суспільному вимірах.

Матеріали наукового архіву Національного заповідника «Хортиця» дозволяють реконструювати складний шлях становлення цієї інституції – від ідеї створення історико-культурного осередку в радянські часи до формування наукового центру незалежної України. Численні документи дають змогу простежити політичні та ідеологічні обставини створення та розбудови заповідника й не лише фіксують хронологію подій, а й розкривають мотиви, що стояли за рішеннями тодішньої влади. Так, у 60 рр. минулого століття в радянському суспільстві серед широких верст

української громадськості поширюється рух з відродження національних традицій, зростає зацікавленість історією козацтва та поширюються ідеї увічнення його пам'яті. Цей напрям роботи очолив заступник Голови Ради Міністрів України П. Тронько, якому вдалося зацікавити ідеєю монументального увічнення сторінок національної історії тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста й добитися сприятливих урядових рішень [9, арк. 7–9]. У листопаді 1964 р., на доручення П. Тронька, відомий науковець В. Голобуцький розробив програму, що включала в себе музеєфікацію історичних об'єктів, пов'язаних з козацтвом, спорудження Музею козацької слави та створення тематично-декоративного парку на о. Хортиці, відтворення етнографічних об'єктів, встановлення пам'ятників в місцях, знакових для історії запорозького козацтва, тощо [12, с. 27–30]. З доповідної записки П. Тронька: «...з метою увічнення історичних подій, систематизації та зберігання монументальних речей, окремих споруд, матеріалів, музейних знахідок, вважаємо за необхідне утворити в м. Запоріжжі на о. Велика Хортиця... Державний історико-культурний заповідник і розмістити на його території садово-декоративний парк і музей-панораму історії запорозького козацтва» [38, с. 123]. Далі у записці йшлося про те, що у новоствореному музеї повинні сконцентруватися найважливіші матеріали, що стосуються історії Запорозької Січі, які «...мають велике пізнавальне, історичне, наукове та художнє значення». В результаті була прийнята Постанова за № 911 від 18.09.1965 р. «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорозького козацтва», яка офіційно закріпила статус о. Хортиця як Державного історико-культурного заповідника. перший пункт якої передбачав «...оголосити територію о. Велика Хортиця в м. Запоріжжі Державним історико-культурним заповідником. Закласти і впорядкувати на території заповідника садово-декоративний парк історії запорозького козацтва...» [3, арк. 77]. Розпочалася масштабна підготовка: розробляння Генерального плану, конкурс проектів парку історії

Запорозького козацтва, створення пантеону видатних козацьких діячів, зведення музею-панорами, присвяченого історії запорозького козацтва, реконструкцію козацьких фортифікацій та куренів, тощо [5, арк. 169–172; 6, арк. 16–17]. Широкі кола громадськості радо сприйняли Постанову й одразу долучилися до обговорення проєктів створення музею. Оголосили конкурс на проєкт майбутнього заповідника, в якому взяли участь як громадяни радянського союзу, так й іноземці. Проте, жоден із запропонованих проєктів не задовольнив владні партійні органи, через що оголосили додатковий закритий конкурс, який також виявився невдалим. Надалі всі проєкти створення заповідника обговорювалися в закритому режимі, без залучення громадськості [8, арк. 274].

Особливу роль у цих процесах відіграли місцеві активісти, зокрема заступник голови Запорізького облвиконкому М. Киценко, який виступав не лише як адміністратор, а й як ідеолог популяризації козацької теми, наголошуючи на її морально-виховному потенціалі для сучасників [7, арк. 7–8]. Його бачення Хортиці як «колиски козацтва» відображене у низці архівних матеріалів, а також у книзі «Хортиця в героїці і легендах» [7, арк. 17; 14]. Документи фіксують, що саме його ініціатива була підтримана П. Шелестом – тодішнім першим секретарем ЦК КПУ, який сприяв розробці державної програми увічнення пам'яті запорозьких козаків. Тогочасні плани свідчили про намір створити символічний простір національної пам'яті навіть у межах радянського ідеологічного тиску [37, с. 156–158].

Архів Національного заповідника «Хортиця» зберігає низку документів, періоду ідеологічної напруги й поступового переосмислення минулого наприкінці радянської доби. У 1970–1980 рр. офіційна політика СРСР знову посилила контроль над гуманітарною сферою, а будь-яке наголошення на українській самобутності трактувалося як прояв націоналізму [10; 24]. Ці процеси добре відображені у постановках, листах і тематичних планах, що зберігаються в архіві заповідника. Документи за

підписом П. Тронька свідчать про зміну ідейного вектора: замість увічнення козацької історії починається орієнтація на створення експозицій, які підкреслювали б радянські цінності – дружбу народів, боротьбу за соціалізм, перемогу комуністичної ідеї, тощо [11, арк. 8–10].

У січні 1973 р. було законсервоване будівництво хортицького музею, – москва розкритикувала його проєкт за те, що там майже не знайшлося місця «найважливішій події – возз'єднанню України з Росією» [12, с. 325; 32, арк. 5–8]. Секретар ЦК КПУ В. Маланчук доповідав: «Надмірне розгортання робіт по спорудженню меморіального комплексу запорізького козацтва, підкреслена увага до нього з боку преси та окремих керівних працівників призвели до невиправданого перебільшення його місця в культурному житті республіки останніх років, надали йому небажаного звучання і значення» [12, с. 344]. Перший секретар Запорізького обкому КПУ М. Всеволожський пропонував створити на Хортиці «Музей історії Запоріжжя», провідне місце в ньому відвести «Великій Жовтневій соціалістичній революції, громадянській війні та соціалістичним перетворенням», а від спорудження реконструкції Січі взагалі відмовитися [12, с. 226–228]. 25 вересня 1973 р. вийшла партійна «Постанова про хід виконання постанов...» [12, с. 353]. Цим документом попереднє рішення 1965 р. про козацький меморіал фактично було перекреслене – майбутній музей оголошувався філією обласного краєзнавчого музею, а його ідейне спрямування кардинально змінювалося [24]. В архіві Національного заповідника «Хортиця» збереглося документальне свідчення тих подій – план садово-декоративного парку на острові. Назва об'єкту № 2, – скульптура «Козаки в дозорі» – в експлікації замазана коректором, а по ньому написано: «Монумент дружбы народов» [28, арк. 6–7].

До самого відкриття Музею історії Запоріжжя працівники заповідника перебували у приміщенні на території своєї філії – меморіального комплексу «700-річний Запорізький дуб» і готували тимчасові виставки у невеликій залі

[29, арк. 7–8]. Листування, книги відгуків заповідника зберегли враження відвідувачів про роботу цього історичного осередку. Зокрема, відгуки, написані, переважно, російською, містили схвальні оцінки побаченого: кожен відвідувач знаходив щось цікаве, виходячи з власних інтересів та уподобань. Так, школярі, відвідавши експозиції у 1975 р. із захватом говорять про запорізький дуб та фотовиставки, й обіцяють розповісти про це в своїй школі; вчителі сільської школи з Дніпропетровщини висловлюють щирю подяку творчому колективу музейників: «Виставка прекрасна, цього не можна навіть передати словами. Вочевидь, її організатори такі ж...». Група канадійців-діаспорян радіє з того, що, нарешті, відвідала рідну Україну, і що «український народ привітав нас щиро-сердечно». А делегація комуністичної партії Куби, зі своєї ідеологічної точки зору, захоплювалася «виховними» можливостями заповідника: «Це хороша форма виховання нового покоління в дусі боротьби...» [15] Але навіть у ті часи у екскурсантів починали виникати сумніви: «Зворушливо! Але потрібно зробити заклик щодо збирання матеріальних та духовних цінностей історії нашого запорозького козацтва...» [15].

Архівні матеріали доводять, що саме в цей час у середовищі музейників визріває розуміння Хортиці як символу історичної стійкості українського народу. Попри офіційні обмеження, зберігалися неформальні обговорення про необхідність переосмислення експозицій і поступового повернення до національної інтерпретації козацької історії. Фіксується й прихований опір системі: пропозиції щодо створення музею запорозького козацтва, спроби зберегти в експозиційних планах елементи української тематики, акценти на духовній культурі козаків [21]. Науковці заповідника продовжували збирати матеріали, пов'язані з історією козацтва, зокрема, завдяки етнографічним експедиціям, які проводилися територією України [22, с. 284]. Виїжджали й до українських поселень Краснодарського краю, до Білгородщини, Курщини, а наукова експедиція з метою «пошуку залишків

Задунайської Січі, виявлення предметів козацького вжитку, козацької церковної атрибутики, записі пісень, легенд та інше» пізніше, восени 1990 р., відвідала Румунію [2, с. 289].

Ця постійна кропітка робота зі збереження історичної пам'яті, завдяки якій у «соціалістичному» музеї існували виставки на козацьку тематику, етнографічні виставки, тощо, не могла пройти непоміченою. Так, історик О. Субтельний у липні 1988 р. залишає такий відгук: «Виставки надзвичайно цікаві та цінні – історик може тут багато повчитися!»; письменник П. Загребельний зичить подальших успіхів у розбудові музею: «Хай далі розвивається цей чудесний музей, надто своїми неповторними діорамами, в яких поєднуються віки цієї славної Запорізької землі...» [15].

Проте, наприкінці 80-х рр., на хвилі піднесення національного руху, у тогочасних документах з'являються перші ознаки концептуальної зміни – пропозиції щодо перегляду ідейно-тематичних планів музею, розроблення нових підходів до експозицій, включення теми державотворчих традицій козацтва [1]. До музейників приєдналася громадськість, яка досить категорично почала ставити питання щодо перепрофілювання музею: «Нарешті я на Хортиці!.. Але де ж все те, що повинно тут розкрити у повній мірі історію козацтва?» Професор університету з Торонто не зрозумів: «...що спільне мають експозиції з подіями ХХ століття з козацтвом. Також виникає питання, чому ніхто з працівників музею не говорить українською...». До нього приєднався анонімний відвідувач: «Їхав на Хортицю й мріяв побачити музей про Запорозьку Січ, про Козацтво... Нічого цього в музеї історії м. Запоріжжя немає...». Патріотична громадськість чекала на справжній Музей: «З надією і вірою і музей Запорозького козацтва на Хортиці» [15].

У квітні 1987 р. комісія АН УРСР запропонувала визначити історію козацтва основним напрямком тематики Хортицького музею, а 14 травня 1988 р. виходить положення № 2416/62 «Про зміни тематичної спрямованості музею історії Запоріжжя Державного історико-культурного заповідника на

о. Хортиця»: «Міністерство культури УРСР разом з АН УРСР, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури розглянуло внесені Запорізьким облвиконкомом пропозиції про зміни тематичної спрямованості Музею історії м. Запоріжжя державного історико-культурного заповідника на о. Хортиці... вважаємо за доцільне підтримати пропозицію запорізького облвиконкому про зміну спрямованості експозиції існуючого музею на о. Хортиця, поклавши в основу історію запорозького козацтва...» [12, с. 282].

Попри всі очікування, процес змін йшов занадто повільно: «Сьогоднішній стан Хортиці – незмивна ганьба, зневага не тільки нашої історії, а всього нашого народу. І винні в цьому не тимчасові люди, які опинилися над народом, а всі ми – наша байдужість...» написав, відвідавши острів у серпні 1988 р. В'ячеслав Чорновіл [15]. Але лише 31 березня 1992 р., вже після отримання Україною Незалежності, вийшов наказ «Про перейменування Музею історії міста Запоріжжя в Музей історії запорозького козацтва» з 1 вересня 1992 р. [4, арк. 67]. У 1988 р. до Міністерства культури УРСР подано «Програму розвитку та використання Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця», а також пропозиції щодо перегляду тематичного спрямування музею [34; 35, арк. 8–15]. Ці документи, збережені в архіві, є важливим свідченням моменту зламу – від ідеологічного до національно орієнтованого бачення історії.

Особливо яскраво процес пробудження національної свідомості зафіксований у матеріалах, що стосуються святкування 500-річчя українського козацтва в 1990 р. Документи цього періоду, – плани заходів, фотоматеріали, публіцистика, – свідчать про значну громадську активність й прагнення відновити справжній зміст козацької історії: хода з о. Хортиці через греблю Дніпрогесу, у якій взяли участь десятки тисяч людей [13, с. 7–9] стала не лише культурною, а й політичною маніфестацією – символом відродження української національної гідності. «Люди з усієї України йшли заморені, запилені, але якісь світлі і щасливі...» [31]. Учасники свята не

могли оминати острів: «Адже Хортиця – то святе місце для кожного свідомого українця... і треба піднімати питання про повернення цінностей Українського народу з музеїв Росії. Якщо це не будуть робити запорожці, то хто це зробить!» – наголошували гості заповідника [15].

Період 1990–1991 рр. в архівних джерелах позначений активними обговореннями нового статусу заповідника. У протоколах нарад, листах і пояснювальних записках фіксується прагнення зберегти державний рівень установи та утвердити її як духовний центр незалежної України [21, арк. 18; 25, арк. 29–30]. Розпочався новий етап в історії заповідника: «...острів-заповідник є фундаментом та духовним центром, який консолідує народ України навколо національної ідеї демократичної державності, неповторної самобутності і служить історичною основою відродження національної культури» [20, арк. 22–24].

Багатий комплекс документів дає змогу простежити процес трансформації установи в перші роки незалежності України. Матеріали цього періоду свідчать про переосмислення ідеологічної сутності заповідника, його місії та змісту музейної діяльності. Після 1991 р. в починає простежуватися зміна риторики: замість звичних для радянського часу висловів про «дружбу народів» і «перемогу соціалістичних ідей» з'являються формулювання, що відображають ідеї відродження, духовності, державності та національної пам'яті. У протоколах засідань науково-методичної ради, листах до органів влади, звітах та концептуальних проєктах зафіксовано прагнення зробити заповідник простором формування історичної свідомості українців та прагнення утвердити його як духовний і культурний центр незалежної держави [25, арк. 29–30].

Важливим джерелом для розуміння ідеологічної еволюції установи є ухвалена у 1995 р. «Концепція розвитку заповідника», що визначила його головні завдання: збереження та відтворення пам'ятних місць, пов'язаних з історією запорозького козацтва, і природного середовища острова Хортиця»,

формування історичної самосвідомості українців. У цьому документі вперше чітко сформульовано ідею поєднання наукової, музейної та освітньої функцій – заповідник стає не просто зберігачем пам'яток, а інституцією, що виховує національну самосвідомість через пізнання козацької спадщини [16]. Архівні документи засвідчують, що музей поступово перетворювався на центр популяризації козацької історії, спрямований на формування національної гідності та історичної самосвідомості відвідувачів. 6 квітня 1993 р. – визначна дата в історії Хортицького заповідника. Постановою Кабінету Міністрів України за № 254 «Про Національний заповідник «Хортиця» Державний історико-культурний заповідник отримав статус Національного [23]. У тому ж 1993 р. було розпочато роботу з реекспозиції Музею історії запорозького козацтва: розділи експозиції по історії розбудови соціалізму та комунізму розбиралися, на їх місці створювалися нові виставки, присвячені історії козацтва. Нова тематична структура передбачала висвітлення таких тем, як виникнення та формування запорозького козацтва, військове мистецтво запорозьких козаків, політико-адміністративний устрій Запорозьких Вольностей, духовність та культура на Запорожжі, тощо. Отже, до початку 2000 років «Хортиця» остаточно утвердилася як осередок національної історичної пам'яті та простір формування української ідентичності [18, с. 51].

На початку XXI ст. у заповіднику формується нова стратегія музейної та науково-просвітницької діяльності, спрямована на відродження історичної пам'яті українського народу через образ запорозького козацтва. Внутрішні звіти і тематико-експозиційні плани відображають системну роботу колективу заповідника над оновленням експозиції. У 2002 р. побачила світ «Наукова концепція експозиції Музею історії запорозького козацтва», у якій уперше чітко сформульовано головну мету: створення об'єктивного образу запорозького козацтва як символу свободи, незалежності та самобутності українського народу. Концепція спиралася на комплексний підхід –

поєднання історичних, культурологічних та духовних аспектів розвитку козацької традиції. Зміни, що відбулися у виставковій діяльності (новостворені виставки «Запорозька Січ та Річ Посполита в XVII ст.», «Запорозька Січ в часи Нової Січі та П. Калнишевського», тощо), були із захопленням сприйняті відвідувачами [18, с. 52; 19, арк. 30–31].

Значну увагу в архівних документах приділено спорудженню Історико-культурного комплексу «Запорозька Січ», будівництво якого розпочалося 14 жовтня 2004 р. Архівні джерела з цього періоду – проектні розробки, кошториси, протоколи обговорень, періодика, доповідні записки, звіти – засвідчують важливу тенденцію: поєднання науковості, музейної достовірності та туристичної привабливості [27; 33; 36]. Фахівці наголошували на тому, що одним із першочергових завдань заповідника є формування в суспільстві глибокого розуміння національної історії через особисте переживання минулого [17, арк. 11–12]. У документах поступово зникають радянські кліше, натомість утверджується національно орієнтована система цінностей. Усі ці ініціативи, зафіксовані у звітах, стали частиною процесу формування історичної самосвідомості відвідувачів через пізнання витоків культури та побуту запорожців. Документально підтверджено активізацію науково-дослідної роботи, розвиток туристичних і меморіальних програм, упровадження нових форм культурної комунікації: заповідник став не лише науковою установою, а й простором духовного спілкування, який поєднав музейну справу, мистецтво й літературу [26, арк. 3–10]. Відповідно, відбулася кардинальна зміна настроїв відвідувачів Хортиці. «Україна буде незалежною тільки тоді коли ми Українці усвідомимо наше коріння і станемо духовно незалежними» – наголошують гості з Києва. А безіменний відвідувач дав найвищу оцінку діяльності заповідника, як осередку формування національної ідентичності: «Після відвідування Музею ми відчули себе українцями!» [15]. У цей час заповідник остаточно

утверджується як символ національної пам'яті, що інтегрує науку, освіту та громадянську просвіту.

Архівні матеріали останніх років відображають й виклики війни: цифровізацію фондів, заходи з охорони пам'яток, активізацію науково-комунікаційної діяльності. У них чітко звучить ідея культурного спротиву: збереження Хортиці трактується як акт оборони української ідентичності. Документи свідчать про розширення співпраці з освітніми та науковими установами, запровадження інклюзивних форм музейної роботи, створення спільних проектів із закладами культури по всій Україні.

Отже, архів Національного заповідника «Хортиця» – це не просто сховище документів про діяльність установи. Це джерело колективної пам'яті, у якому зафіксовано шлях формування української національної самосвідомості через осмислення козацької історії. Від радянських бюрократичних звітів до сучасних культурних проєктів – кожен період зберігає відбиток часу й відображає зміну світоглядних орієнтирів суспільства. Вивчення його матеріалів дозволяє простежити, як змінювалася інтерпретація козацької історії, як через музейні практики та наукову діяльність формувалися уявлення про героїчне минуле України й мало вплив на формування національної самосвідомості. Саме в цьому аспекті архів «Хортиці» є безцінним джерелом для дослідження формування національної ідентичності в українському культурному просторі. Його матеріали дозволяють не лише реконструювати інституційну історію заповідника, а й простежити глибші процеси – становлення історичної пам'яті, відродження духовних цінностей, консолідацію нації навколо символів козацької минувшини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Arkhitekturno-etnografichnyi kompleks istorii Zaporozkoho kozatstva na o. Khortytsia. Istorychna dovidka ta naukovo-metodychne obgruntuvannia

formuvannya kompleksu. Lviv, 1990. T.1. Kn.1. *Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia» (dali – NA NZKh)*. Spr. 9. Ark. 1–18.

2. Borysenko O.Ye. Zberihachi natsionalnoi spadshchyny. Zapovidna Khortytsia: zb. nauk. prats. Do 50-oi richnytsi stvorennia zapovidnyka. *INSULA*. 2018. S. 283–294.

3. Postanova Rady Ministriv URSR № 911 «Pro uvichnennia pam'iatnykh mist, zv'iazanykh z istoriieiu zaporizkoho kozatstva» vid 18 veresnia 1965 r. *Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (dali – DAZO)*. R-1335. Op. 9. Spr. 939. Ark. 77, 77zv.

4. Nakaz № 126 Upravlinnia kultury Zaporizkoi oblasnoi derzhavnoi administratsii «Pro pereimenuvannia muzeiu istorii Zaporizhzhia» vid 31 serpnia 1992 r. *DAZO*. R-2519. Op. 3. Spr. 602. Ark. 67.

5. Zavdannia na proektuvannia sadovo-dekoratyvnoho parku z etnohrafichnym kompleksom Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka Zaporizkoho kozatstva na o. Khortytsia. 17 sichnia 1972 r. *DAZO*. R-5760. Op.1. Spr. 40. Ark.169–172.

6. Rishennia № 607 vykonkomu Zaporizkoi oblasnoi Rady «Pro uvichnennia pam'iatnykh mist, zv'iazanykh z istoriieiu uvichnennia zaporizkoho kozatstva». 1 zhovtnia 1965 r. *DAZO*. R-1335. Op. 14. Spr. 1078. Ark. 16–17.

7. Nikolai Petrovych Kytsenko – kraeved, odyń yz sozdatelei hosudarstvennoho ystoryko-kulturnoho zapovednyka zaporozhskoho kazachestva na ostrove Khortytsa, laureat respublikanskoi premii ym. Dmytryia Yavornytskoho. Za 1941–1979 hh. *DAZO*. F. 5760. Op. 1. Ark. 1–21.

8. Rishennia № 662 vykonkomu Zaporizkoi oblasnoi Rady deputativ trudiashchykh «Pro provedennia konkursu po proektuvanniu istoryko-kulturnoho zapovidnyka Zaporizkoho kozatstva na ostrovi Khortytsia». *DAZO*. R-1335. Op. 14, Spr. 1079. Ark. 274.

9. Dopovidna zapyska zastupnyku holovy Rady Ministriv t. P.T. Tronku pro mozhlyvist utvorennia na o. Velyka Khortytsia muzeiu-zapovidnyka istorii zaporizkoho kozatstva. *DAZO*. R-5760. Op. 1. Spr. 36. Ark. 7–9.

10. Dokumenty o stroytelstve y komplektovanyy etnohrafycheskoho kompleksa na o. Khortytsa (protokoly, zadanya, perepyska) za 1971 h. *NA NZKh*. Spr. 33. 78 ark.

11. Doruchennia z pytan vykonannia postanovy TsK KPU vid 08.01.1974 r. «Pro ideino-tematychnе spriamuvannia ekspozytsii filialu Zaporizkoho kraieznavchoho muzeiu i stvorennia arkhitekturno-skulpturnykh ob'ektiv Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka na o. Khortytsia. *NA NZKh*. Spr. 783. Ark. 8–10.

12. Zberezhemo tuiu slavu. Hromadskyi rukh za uvichnennia istorii ukrainskoho kozatstva v druhii polovyni 50-kh–80-kh rr. KhKh st. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Kyiv : Ridnyi kraj, 1997. 474 s.

13. Iz vystupiv na mitynhu. Ivan Drach, Dmytro Pavlychko, Volodymyr Yavorivskyi, Petro Rebro, Viktor Chabanenko. *Khortytsia: Almanakh Zaporizkoi orhanizatsii Spilky pysmennykiv Ukrainy*. Zaporizhzhia : RVP «Vydavets», 1992. № 2. S. 7–9.

14. Kytsenko M. Khortytsia v heroitsi i lehendakh. Dnipropetrovsk : Promin, 1967. 79 c. 25.

15. Knyhy vidhukiv. *NA NZKh*. [b/n], [b/ark].

16. Kontseptsiiia rozvytku Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». Zaporizhzhia, 1995. *NA NZKh*. F. 1. Op. 1. Spr. 24.

17. Koshlatyi V.P. Kontseptsiiia arkhitekturno-etnohrafichnoho kompleksu «Zaporozka Sich» na o. Khortytsi. *NA NZKh*. Spr. 313. Ark. 1–13.

18. Kravtsova O.V. Istoriia stvorennia Muzeiu istorii zaporozkoho kozatstva na Khortytsi. *Zapovidna Khortytsia: zb. prats spivr. zapovidnyka*. Zaporizhzhia : «Dyke pole», 2006. Vyp. 1. S. 44–52.

19. Kravtsova O.V. Vidobrazhennia muzeinymy zasobamy temy «Vynyknennia ta formuvannia zaporozkoho kozatstva. *NA NZKh. Spr.* 1356. Ark. 30–31.

20. Ob usylenyy statusa Hosudvarstvenhoo ystoryko-kulturnoho y landshatnoho zapovidnyka na o. Khortytsa. *NA NZKh. Spr.* 783. Ark. 22–24.

21. O statute HYKZ na o. Khortytsa. *NA NZKh. Spr.* 783. Ark. 18.

22. Petrashyna P.D. Vse v moei zhyzny sviazano s Khortytsei... (Yz vospomynanyi Eleny Petrovny Khrypko). *Zapovidna Khortytsia: zb. nauk. prats. Zaporizhzhia* : «Vydavnytstvo Kruhozir», 2015. S. 282–286.

23. Postanova vid 6 kvitnia 1993 r. № 254 «Pro Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-93-%D0%BF#Text> (дата звернення 05.09.2025 р.)

24. Pro vykonannia doruchennia Rady Ministriv URSSR vid 28 kvitnia z pytan vykonannia postanovy UK KPU vid 8.01.1974 r. «Pro ideino-tematychnе spriamuvannia ekspozytsii filialu Zaporizkoho kraieznavchoho muzeiu i stvorennia arkhitekturno-skulpturnykh ob'ektiv Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka na o. Khortytsia. *NA NZKh. Spr.* 783. Ark. 11–12.

25. Propozytsii do polipshennia ekolohichnoho stanu na o. Khortytsi, orhanizatsii vzaiemodii zapovidnyka, rukhu po vidrodzhenniu kozatstva ta orhanizatsii NVO «Mekhtvaryavtomatyzatsiia». *NA NZKh. Spr.* 783. Ark. 29–30/

26. Richnyi zvit pro robotu zapovidnyka za 2012 rik. *NA NZKh. Spr.* 1517. 58 ark.

27. Rozporiadzhennia holovy Zaporizkoi oblasnoi derzhavnoi administratsii O.Yu. Kucheruka № 588 vid 20.11.2000 r. «Pro budivnytstvo istoryko-etnohrafichnoho kompleksu «Zaporozka Sich» na terytorii Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». Spravy shchodo budivnytstva ta khudozhnoho oformlennia IKK «Zaporozka Sich», 2000–2006. *NA NZKh. Spr.* 880. Ark.1–2.

28. Sadovo-dekoratyvnyi park na o. Khortytsa (1971 h.). *NA NZKh. Spr.* 21. 18 ark.

29. Spravka po nauchnomu obosnovyuvanyiu prohrammy y ratsyonalnoho yspolzovanyia Hosudarstvennoho ystoryko-kulturnoho zapovednyka na o. Khortytsa y Hosudarstvennoho heolohycheskoho zakaznyka «Dneprovskye porohy» *NA NZKh*. Spr.448. Ark. 2–37.

30. Stepyko M.T. *Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia*. K. : NISD, 2011. 336 s.

31. Tverdokhlib M. Ukraina vidznachaie 500-richchia kozatstva (skorocheno). URL: <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/755>. (дата звернення 03.09.2025 р.)

32. Tematyko-ekspozytsionnaia napravlennost Hosudarstvennoho ystoryko-kulturnoho zapovednyka zaporozhskoho kazachestva na o. Khortytsa. *NA NZKh*. Cpr. 3. Ark. 3–10.

33. Tematyчне завдання на проєktuvannia etnohrafichnoho kompleksu «Zaporozka Sich» Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka na o. Khortytsia. *NA NZKh*. Spr. 311. Ark. 2–15.

34. Tekhnyko-ekonomycheskoe obosnovanye ostrova Khortytsa. Poiasnytelnaia zapyska (prylozhenye). Kyev : Hosstroï USSR, Ukraynyskyi hosudarstvennyi ynstitut proektyrovanyia horodov «HYPROHRAD», 1989. Ekz. № 4. Ynv. № 019383.

35. Kharakterystyka ta vykorystannia pryrodnoho seredovyshcha Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka na o. Khortytsia. 1985 r. *NA NZKh*. Spr. 379. Ark. 8–15.

36. Cherhik N.Yu. Materialy do bazy danykh pro Natsionalnyi zapovidnyk «Khortytsia» (arkheolohichni doslidzhennia o. Khortytsia ta terytorii NZKh, 1970–2003 rr.) *NA NZKh*. Spr. 1211. Ark. 18–21.

37. Shelest P.Yu. Spravzhnii sud istorii shche poperedu. Spohady. Shchodennyky. Dokumenty. Materialy. K. : «Geneza», 2004. 807 s.

38. Shcho my zalyshymo nashchadkam? *Zbirnyk materialiv i dokumentiv pro derzhavnu, hromadsku diialnist ta naukovu robotu akad. NAN Ukrainy Heroia*

Ukrainy Petra Tymofiiovycha Tronka [za red. V.A. Smoliia]. K : Ridnyi krai, 2008. 552 s.

39. Assmann J. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 332 p.

40. Basu P. *Museums Heritage and International Development*. London-New-York : Routledge. 2015. 345 p.

41. Bennett T. *Pasts Beyond Memory: Evolution, Museums, Colonialism*. London-New-York : Routledge / Psychology Press, 2004. 256 c.

42. Halbwachs M. *The Collective Memory*. New York: Harper & Row, 2014. 186 p.

43. Hoelscher S., Alderman D.H. Memory and place: Geographies of a critical relationship. *Social & Cultural Geography*. 2004. 5(3), P. 347–355.

44. Huyssen A. *Present pasts: Urban palimpsests and the politics of memory*. Stanford : Stanford University Press, 2003. 171 p.

45. Jelin E. *State Repression and the Labors of Memory*. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2003. 188 p.

46. Karp I *Exhibiting cultures: The poetics and politics of museum display*. Washington : Smithsonian Institution Press, 2001. 614 p.

47. Nora P. *Les lieux de mémoire*. Paris : Gallimard, 2009. 720 p.

48. Smith L. (Laurajane). *Uses of Heritage*. Abingdon, England : Routledge, 2006. 368 p.